

प्रथमः पाठः

संगच्छध्वं संवदध्वम्

0872CH01

नमस्ते आचार्य !
अस्माकं विद्यालयस्य क्रीडोत्सवे
पादकन्दुक-क्रीडायां वयं विजयं
प्राप्तवन्तः ।

वर्धापनानि, अभिनन्दनं भवताम् । अपि भवन्तः
जानन्ति यत् भवतां प्रतिद्वन्द्विनः कथं पराजिताः ?

आम्, जानामि आचार्य !
अस्माकं दलस्य क्रीडकेषु परस्परं
सम्यक् सामञ्जस्यम् आसीत्, किन्तु
विपक्षि-दले तत् नासीत् ।

सत्यम् आचार्य !
तस्य दलस्य क्रीडकेषु परस्परं मनोभेदः
द्वेषभावः च आसीत् । ते अन्योन्यं
सहयोगं न कृतवन्तः ।

तर्हि वदन्तु, विजयप्राप्त्यर्थं
किं किम् आवश्यकम् ?

मिलित्वा कार्यकरणम्,
एकता, परस्परं सामञ्जस्यं
च आवश्यकम् ।

ऋग्वेदे – 'संज्ञान-सूक्तस्य' एषः
मन्त्रांशः । एतत् 'संघटन-सूक्तम्' इत्यपि
प्रख्यातम् । आगच्छन्तु, वयम् अस्य सूक्तस्य
प्रसिद्धान् त्रीन् मन्त्रान् पठामः ।

सत्यम् एव उक्तम् । एष एव
सन्देशः वेदे 'संगच्छध्वं संवदध्वम्'
इत्येवं प्रदत्तः ।

आचार्य ! कस्मात् वेदात्
गृहीतः एष सन्देशः ? कः च
अस्य अभिप्रायः ?

प्राचीन-भारतीयज्ञान-परम्परायां 'वेदः साक्षात् ब्रह्ममुखनिःसृता पवित्रतमा दैवी वाक्' इति मन्यते। वेदस्य चत्वारः संहिताः सन्ति – ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः चेति। इमे वेदाः अद्य विश्वस्य प्राचीनतम-साहित्य-रूपेण विद्वद्भिः मन्यन्ते। भवन्तः सर्वे स्नात्वा, शुद्धवस्त्राणि परिधाय, पादत्राणं बहिः स्थापयित्वा, अस्यां प्रार्थनासभायां समुपस्थिताः सन्ति। अतः आगच्छन्तु, प्रणामाञ्जलिं कृत्वा, नेत्रे मीलयित्वा, एकाग्रचित्तेन, समवेतस्वरेण च वेदमन्त्राणाम् उच्चारणं कुर्मः —

ओ३म्

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ १ ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ २ ॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ३ ॥

मन्त्राणां भावार्थं जानीमः —

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ १ ॥

पदच्छेदः – संगच्छध्वम् संवदध्वम् सम् वः मनांसि जानताम् देवाः भागम् यथा पूर्वे संजानानाः उपासते ।

अन्वयः – (यूयम्) संगच्छध्वं संवदध्वं वः मनांसि संजानताम् । यथा पूर्वे देवाः भागं संजानानाः उपासते ।

भावार्थः – (वेदस्य ऋषिः 'आङ्गिरसः' परमेश्वरस्य संदेशेन मनुष्यान् उपदिशति) हे मानवाः ! यूयं सर्वे (संगच्छध्वं) स्वस्य परिवारे, गणे, समाजे, राष्ट्रे, विश्वे च मिलित्वा अग्रे गच्छत, संभूय अभ्युदयं साधयत । (संवदध्वं) परस्परं सम्यक् विचारविनिमयं कुर्वन्तः एकस्वरेण वदत । (वः) युष्माकं (मनांसि) परस्परं मनोभावान् (संजानताम्) सम्यक् जानीत । परस्परं मनोभेदः मास्तु ।

(यथा पूर्वे) यथा सृष्टेः प्रारम्भकाले, (देवाः) ब्रह्मणा सृष्टाः अग्नि-वायु-आदित्यादयः ब्रह्माण्डीय-शक्तयः (भागं) सृष्टि-निर्माण-यज्ञस्य साफल्यार्थं स्वं स्वं कर्तव्यं स्वीकृत्य, (संजानानाः) परस्परम् उत्कृष्ट-समन्वय-पूर्वकं (उपासते) स्वं स्वं कर्म निरवहन् ।

तथैव यूयं मनुष्याः अपि स्वस्य कुटुम्बस्य, दलस्य, लोकस्य च प्रगतये नित्यं संभूय स्व-स्व-कर्तव्यस्य सुचारु निर्वाहं कुरुत । इत्थं यूयं सर्वे वैमनस्यं परित्यज्य ऐक्यभावेन जीवत, तथा सर्वे अभीष्टफलानि च प्राप्नुत ।

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ २ ॥

पदच्छेदः – समानः मन्त्रः समितिः समानी समानम् मनः सह चित्तम् एषाम् समानम् मन्त्रम् अभिमन्त्रये वः समानेन वः हविषा जुहोमि ।

अन्वयः – एषां मन्त्रः समानः, समितिः समानी, मनः समानं, चित्तं सह (अस्तु) । वः समानं मन्त्रम् अभिमन्त्रये वः समानेन हविषा जुहोमि ।

भावार्थः – (एषां) एकस्मिन् कर्मणि सह-प्रवृत्तानाम् एषां (मन्त्रः) चिन्तनं (समानः) परस्परं सौहार्दपूर्णं भवतु, एषां च (समितिः) लक्ष्यसिद्धिः (समानी) समाना भवतु, (मनः) मनः च (समानं) सौमनस्यपूर्णम् अस्तु, तथा च (चित्तं) बुद्धिजन्यं ज्ञानम् अपि (सह) एकीभूतम् अस्तु । गृहे, वर्गे, लोके च परस्परं द्वेषं विना सर्वे सुखेन सौहार्दपूर्णं जीवनं यापयेयुः ।

हे मनुजाः! (वः) युष्माकम् (समानं मन्त्रम्) अन्योन्य-मन्त्रणं, संघटित-संकल्पं च (अभिमन्त्रये) अहम् संस्करोमि – दिव्यभावेन योजयित्वा प्रकटयामि। तथा च (वः) संघटितानां युष्माकं (समानेन) सामूहिक्या (हविषा) प्रार्थनया (जुहोमि) अहं ज्ञानयज्ञं सम्पादयामि।

इत्थम्, ऋषयः महात्मनः च सर्वदा साम्मनस्यपूर्णं सङ्कल्पं मन्त्रणं च दिव्यभावेन योजयित्वा समाजे प्रचारयन्ति, तस्य साफल्यार्थं च परमेश्वरं प्रार्थयन्ते।

**समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ३ ॥**

पदच्छेदः – समानी वः आकूतिः समाना हृदयानि वः समानम् अस्तु वः मनः यथा वः सु सह असति।

अन्वयः – (हे मानवाः!) वः आकूतिः समानी (अस्तु)। वः हृदयानि समाना (सन्तु)। यथा वः सह सु असति, (तथा) वः मनः समानम् अस्तु।

भावार्थः – हे मानवाः! (वः) युष्माकं (आकूतिः) सङ्कल्पः (समानी) समानः अस्तु। (वः हृदयानि) युष्माकं हृदयानि (समाना) सामरस्यपूर्णानि सन्तु।

(यथा) येन (वः) युष्माकं (सह) संघटनं (सु) शोभनम् उत्कृष्टं च (असति) भवति, तथा (वः मनः) युष्माकं मनः (समानम्) सामञ्जस्ययुतम् एकरूपं च (अस्तु) अस्तु।

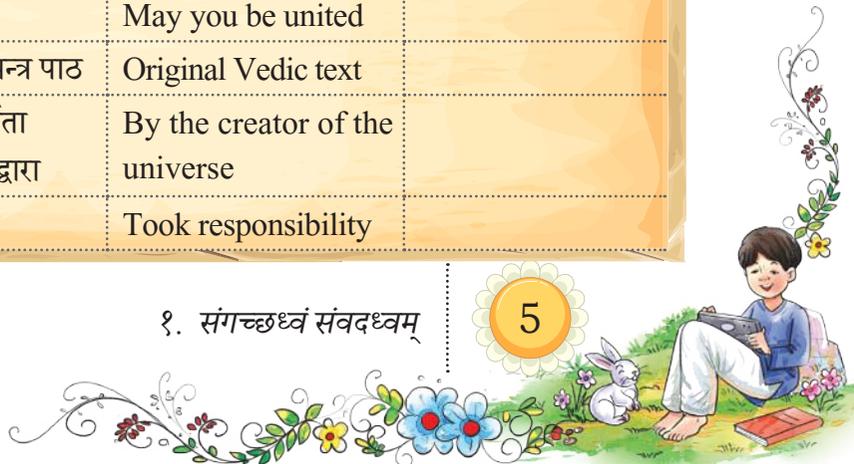
अनेन एव परिवारे, गणे, समाजे, राष्ट्रे, विश्वे च सुखं, शान्तिः, मैत्रीभावः च विराजते। एतैः मन्त्रैः संघटितरूपेण सहजीवनस्य कृते प्रेरणा लभ्यते। एतेन स्वजीवने लोके च प्रसन्नता, सौमनस्यम्, उत्साहः, आयुः, आरोग्यं, विजयः, समृद्धिः, धर्मः, ज्ञानप्राप्तिः, आत्मतृप्तिः च भवति।

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखत
संगच्छध्वम्	मिलित्वा गच्छत	मिलकर चलो	May you walk together	
संवदध्वम्	एकस्वरेण वदत	सहमतिपूर्वक बोले	May you speak in one voice	
समवेतस्वरेण	सम्मिलित-स्वरेण	सम्मिलित ध्वनि से	By chanting in unison	
मनांसि	चित्तानि	मनों को	Minds	
जानताम्	जानन्तु	जानें	May you know	
देवाः	ब्रह्माण्डीय-शक्तयः / वैश्विक-शक्तयः	सृष्टि की मूलभूत शक्तियाँ	Cosmic forces & celestial phenomena	
संजानानाः	एकमनसः भूत्वा	एक विचार वाले होकर	Being amicable	
उपासते	सेवन्ते	श्रद्धापूर्वक कर्तव्य निर्वहण	Devotedly performing	
अभ्युदयम्	अभिवृद्धिः	लौकिक उन्नति	Elevation and prosperity	
मन्त्रः	विचारः	चिन्तन	Contemplation	
समितिः	समाना प्राप्तिः	समान सिद्धि	Common resolutions	
वः	युष्मभ्यम्	तुम्हारे	For you	
अभिमन्त्रये	संस्कृत्य प्रचारयामि	अभिमन्त्रित करके प्रचारित करता हूँ	(I) Consecrate and propagate	
हविषा	प्रार्थनापूर्वकेण समर्पणेन	प्रार्थना पूर्वक यज्ञाहुति द्वारा	By obligatory prayers	
जुहोमि	ज्ञानकर्ममयं यज्ञं साधयामि	दिव्य यज्ञ कर्म को साधता/ती हूँ	Performing Yajña & divine offerings	
आकूतिः	सङ्कल्पः	संकल्प	Resolution	
सु सह असति	सुसंघटितः भवेत्	सुसंघटित हो	May you be united	
संहिता	मूलमन्त्रपाठः	मूल वैदिक मन्त्र पाठ	Original Vedic text	
ब्रह्मणा	सृष्टिकर्त्रा / परमेश्वरेण	सृष्टि के निर्माता परमात्मा के द्वारा	By the creator of the universe	
निरवहन्	निर्वाहम् अकुर्वन्	निर्वाह किया	Took responsibility	

अत्र इदम् अवधेयम्

१. सामान्यतया गम्-धातुः परस्मैपदी अस्ति । यदा 'सम्' इति उपसर्गयुक्तः गम्-धातुः भवति तदा तस्य आत्मनेपदरूपाणि भवन्ति ।

यथा— गम् + ति = गच्छति ।

सम् + गच्छति = सङ्गच्छते ।

२. गम्-धातोः लोट्-लकारस्य रूपाणि पश्यामः —

परस्मैपदम्

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यमपुरुषः	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उत्तमपुरुषः	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम

आत्मनेपदम्

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	संगच्छताम्	संगच्छेताम्	संगच्छन्ताम्
मध्यमपुरुषः	संगच्छस्व	संगच्छेथाम्	संगच्छध्वम्
उत्तमपुरुषः	संगच्छै	संगच्छावहै	संगच्छामहै

लोट्-लकारः

आज्ञार्थे भवति । यथा — छात्राः ! यूयम् उत्तिष्ठत । यूयम् उपविशत ।

आमन्त्रणार्थे भवति । यथा — भवन्तः आगच्छन्तु । सार्धं क्रीडामः ।

आशीर्वादार्थे भवति । यथा — आयुष्मान् भव । विजयी भव । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

३. अस्मद्-युष्मद्-शब्दयोः द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठी-विभक्तिषु वैकल्पिकरूपाणि भवन्ति ।

यथा —

अस्मद् —

द्वितीया विभक्तिः — शाधि माम् त्वां प्रपन्नम् । शाधि मा त्वा प्रपन्नम् ।

चतुर्थी विभक्तिः — देहि मह्यं वरदे वरम् । देहि मे वरदे वरम् ।

षष्ठी विभक्तिः — त्वमेव सर्वं मम देवदेव । त्वमेव सर्वं मे देवदेव ।

युष्मद् —

द्वितीया विभक्तिः	—	अहं त्वा मोक्षयिष्यामि।	अहं त्वां मोक्षयिष्यामि।
चतुर्थी विभक्तिः	—	नमः तुभ्यम् (नमस्तुभ्यम्)।	नमः ते (नमस्ते)।
षष्ठी विभक्तिः	—	शिष्यः तव अहम्।	शिष्यः ते अहम्।

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

१. संज्ञानसूक्तं सस्वरं पठत स्मरत लिखत च।

२. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत —

- (क) सर्वेषां मनः कीदृशं भवेत्? .....
- (ख) सङ्गच्छध्वं संवदध्वम् इत्यस्य कः अभिप्रायः? .....
- (ग) सर्वे किं परित्यज्य ऐक्यभावेन जीवेयुः? .....
- (घ) अस्मिन् पाठे का प्रेरणा अस्ति? .....

३. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत —

- (क) परमेश्वरः सर्वत्र व्याप्तः अस्ति। .....
- (ख) वयम् ईश्वरं नमामः। .....
- (ग) वयम् ऐक्यभावेन जीवामः। .....
- (घ) ईश्वरस्य प्रार्थनया शान्तिः प्राप्यते। .....
- (ङ) अहं समाजाय श्रमं करोमि। .....
- (च) अयं पाठः ऋग्वेदात् सङ्कलितः। .....
- (छ) वेदस्य अपरं नाम श्रुतिः। .....
- (ज) मन्त्राः वेदेषु भवन्ति। .....

१. संगच्छध्वं संवदध्वम्

7

४. पट्टिकातः शब्दान् चित्वा अधोलिखितेषु मन्त्रेषु रिक्तस्थानानि पूरयत —

संवदध्वं, समितिः, आकूतिः, भागं, मनः, हृदयानि, जानाना,
समानं, मनो, हविषा, सुसहासति, मनांसि

- (क) सङ्गच्छध्वं ..... सं वो ..... जानताम्।
देवा ..... यथा पूर्वे सं ..... उपासते।
- (ख) समानो मन्त्रः ..... समानी समानं ..... सह चित्तमेषाम्।
..... मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो ..... जुहोमि।
- (ग) समानी व ..... समाना ..... वः।
समानमस्तु वो ..... यथा वः .....।

५. पाठे प्रयुक्तान् शब्दान् भावानुसारं परस्परं योजयत —

(क) संगच्छध्वम्	सेवन्ते
(ख) संवदध्वम्	चित्तम्
(ग) मनः	मिलित्वा चलत
(घ) उपासते	सङ्कल्पः
(ङ) वसूनि	समस्तानि
(च) विश्वानि	एकस्वरेण वदत
(छ) आकूतिः	धनानि

६. उदाहरणानुसारेण लट्-लकारस्य वाक्यानि लोट्-लकारेण परिवर्तयत —

- यथा— बालिकाः नृत्यन्ति ..... बालिकाः नृत्यन्तु .....।
- (क) बालकाः हसन्ति .....।
- (ख) युवां तत्र गच्छथः .....।
- (ग) यूयं धावथ .....।
- (घ) आवां लिखावः .....।
- (ङ) वयं पठामः .....।

योग्यताविस्तरः

१. वेदाः – ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः ।
२. ब्राह्मणानि – ऐतरेयः, शतपथः, सामविधानं, गोपथः, इत्यादयः ।
३. उपनिषदः (प्रसिद्धाः) – ईशः, केन, कठः, प्रश्नः, मुण्डकः, माण्डूक्यः, ऐतरेयः, तैत्तिरीयः, छान्दोग्यः, बृहदारण्यकः, इत्यादयः ।
४. उपवेदाः – आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः, अर्थवेदः / स्थापत्यवेदः ।
५. वेदोपाङ्गानि / षड्-दर्शनानि – न्यायः, वैशेषिकं, साङ्ख्यं, योगः, पूर्व-मीमांसा, उत्तर-मीमांसा (वेदान्तः) ।
६. वेदाङ्गानि – शिक्षा, व्याकरणं, छन्दः, निरुक्तं, ज्योतिषं, कल्पः ।

ऋग्वेदः —

ऋग्वेदे मन्त्राणां सङ्ख्या – दश सहस्राणि, पञ्च शतानि, द्विपञ्चाशत् च (१०,५५२) मन्त्राः सन्ति ।
अस्य ग्रन्थस्य विभजनं द्विधा भवति —

१. मण्डलक्रमः – (१० मण्डलानि, ८५ अनुवाकाः, १,०२८ सूक्तानि)
२. अष्टकक्रमः – (८ अष्टकाः, प्रत्यष्टकम् ८ अध्यायाः, आहत्य ६४ अध्यायाः)

अस्य पाठस्य आधारः – ऋग्वेदस्य अन्तिमस्य दशम-मण्डलस्य, अन्तिमम् एकशताधिक-
एकनवतितमं (१०. १९१) सूक्तम् अस्ति, यत् 'संज्ञान-सूक्तम्', 'संघटन-सूक्तम्' वेति नामभ्यां
प्रसिद्धम् अस्ति ।

परियोजनाकार्यम्

१. अस्य सूक्तस्य भावार्थं मित्रैः सह मातृभाषया चर्चयत ।
२. संज्ञानसूक्तम् इव ऋग्वेदस्य पञ्चानां सूक्तानां नामानि लिखत ।
३. संज्ञानसूक्तस्य आधारेण भवत्सु एकतां स्थापयितुं विविधान् उपायान् अध्यापकैः सह आलोचयत ।

